

مقیاس‌های شاعرانه در شعر معاصر

دکتر احمد ذاکری، دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج
فاطمه‌ی بافقی زاده، کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

چکیده

مقیاس‌های شاعرانه در ادب فارسی یکی از آرایه‌های زیبای ادبی و عنوانی نو مربوط به دانش بدیع است که برای نخستین بار در نشریه‌ی ادبیات دانشگاه تبریز زمستان 1384 شماره‌ی مسلسل 197 به وسیله‌ی نگارنده معرفی گردیده است.

در این مقاله هدف از تحقیق، شناسایی، بررسی و تحلیل علمی مقیاس‌های شاعرانه در شعر معاصر است. پس از مطالعه‌ی آثار شاعران معاصر منتخب و گردآوری و بررسی نمونه‌ها، مشخص شد که شاعران معاصر نیز از این آرایه‌ی ادبی بهره جسته‌اند و نوآوری در ساختار و محتوای این آرایه در روزگار ما بیشتر دیده می‌شود. فراوانی این آرایه در آثار سیمین بهبهانی، حمید سبزواری، مهدی اخوان ثالث و استاد شهریار بیش از دیگر شاعران منتخب است.

کلید واژه‌ها

شعر معاصر، وابسته‌های عددی، مقیاس‌های شاعرانه، مقیاس‌های نمادین، سبک هندی

مقدمه:

یکی از زیباترین و دلنشین‌ترین بخش‌های ادبیات فارسی، شعر است. شاعران همواره کوشیده‌اند با استفاده از آرایه‌های ادبی علاوه بر جنبه‌های کلامی و مفهومی شعر، مخاطب خود را از لذت ادبی هم بهره‌مند کنند. یکی از این آرایه‌های زیبای ادبی، مقیاس شاعرانه است که در رباعی یاد شده در نعت پیامبر اکرم(ص) دو بار به چشم می‌خورد.

مقیاس‌های شاعرانه عنوانی بدیعی است که نخستین بار در ادب فارسی به وسیله‌ی نگارنده در نشریه‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز زمستان 1384، به شماره‌ی مسلسل 197 در مقاله‌ای علمی و پژوهشی با عنوان «مقیاس‌های شاعرانه» و «سبک هندی» به طور مفصل معرفی گردیده است. در آن مقاله آمده است: مقیاس‌های شاعرانه‌یکی از آرایه‌های زیبای ادبی است که تا کنون ناشناخته مانده و کمتر کسی به واجست آن پرداخته است. این آرایه‌ی ادبی در دستور زبان فارسی چندان مورد بررسی قرار نگرفته ولی برخی دستورنگاران متوجه آن شده و از آن با عنوان‌های وابسته‌های عددی، روشنگر، صفت شمارشی مرکب، ضمیر، رابطه‌های کلی عددی یاد کرده‌اند. (ذاکری، 1384: 109)

سابقه‌ی وجود این آرایه‌ی ادبی از آغاز شعر فارسی تا به امروز است. در مقاله‌ی یاد شده نمونه‌های بسیاری از سبک خراسانی و عراقی ارائه گردیده است ولی اوج آن را در روزگار سبک هندی اصفهانی و تا حدودی در شعر معاصر ایران باید دانست. (همان، 110)

مقیاس‌های شاعرانه

«مقیاس‌های شاعرانه در ادبیات فارسی، مقیاس‌هایی هستند که جنبه‌ی قراردادی و از پیش تعیین شده ندارند.» (همان، 116). این مقیاس‌ها مانند مقیاس‌های دستوری کلیشه‌ای و ثابت نیستند. شاعر این مقیاس‌ها را با بهره‌گیری از ذوق هنری، تخیل و عواطف خود می‌آفریند و بدون در نظر گرفتن هنجارهای عادی ذهنی و زبانی به تصویرسازی می‌پردازد تا مخاطب شعر

خود را از لذت ادبی بیشتری بهره‌مند کند. در حقیقت این مقیاس‌های شاعرانه مقیاس‌هایی ناشناخته هستند که با مطالعه‌ی آثار شاعران هنرمند می‌توان آن‌ها را یافت.

ویژگی‌های مقیاس شاعرانه:

1- «مقیاس‌های شاعرانه و هنری همانند مقیاس‌ها و روشنگرهای جهانی یا ملی اندازه یا مقدار دقیق مورد قیاس و معدود را مشخص نمی‌کنند.» (همان، 115). وقتی می‌گوییم: «صد شبستان شمع یا لیلی باده» مقیاس‌های: «شبستان و لب» بر مقدار یا اندازه‌ی ثابت و معینی برای مورد قیاس‌های: «شمع و باده» دلالت ندارند.

2- در مقیاس‌های شاعرانه از مقیاس‌های شناخته شده‌ی دستوری چه مقیاس‌ها و روشنگرهای عددی و ریاضی گونه‌ی که بر مقدار و اندازه‌ی ثابت و معینی از معدود دلالت دارند و چه مقیاس‌ها و روشنگرهای شناخته شده غیر ریاضی که آن‌ها هم تعریف شده هستند و برای معدودهای خاص کاربرد دارند، در جای خود استفاده نمی‌شود. این هنجارشکنی ذهنی و زبانی به کمک معدود یا مورد قیاس صورت می‌گیرد و به جای معدودهای خاص و تعریف شده که عینی و حسی هستند از معدودها و مورد قیاس‌های جدید و انتزاعی استفاده می‌شود. چنانچه در مقیاس‌های شاعرانه «یک پیاله توان، صد گله آه یا جرعه‌ای صبر» مقیاس‌های: «پیاله، گله و جرعه» به جای مورد قیاس‌هایی نظیر: «شیر، اسب و آب»، برای مورد قیاس‌های جدید و بیگانه‌ای چون: «توان، آه و صبر» به کار رفته است.

3- در مقیاس‌های شاعرانه، شاعر محدودیتی در گزینش مقیاس‌ها ندارد و آزاد است مطابق ذوق و عواطف هنری خود به آفرینش مقیاس مورد نظرش بپردازد. چنان چه برای بیان مورد قیاس‌هایی مانند: «خشم، غم یا افسردگی» شاعر از مقیاس‌های شاعرانه‌ی «دوزخ، رستم و خزان» استفاده کرده است و این گونه بیان کرده است: «دوزخی خشم، یک رستم غم و صد خزان افسردگی».

4- مقیاس‌های شاعرانه از نظر ارتباط با مورد قیاس دو گونه هستند:

الف- «گروهی از مقیاس‌های شاعرانه با مورد قیاس خود مرتبط هستند.» (همان، 115)

مانند: «یک پنجه ساز، یک مژه خفتن، یک دل عشق» که در این نمونه‌ها ارتباط زدن ساز با پنجه، برهم قرار گرفتن مژه هنگام خواب و مرکز عشق بودن دل دیده می‌شود.

ب- گروهی از مقیاس‌های شاعرانه با مورد قیاس خود هیچ ارتباطی ندارند ولی لطافت و

زیبایی خاص خود را دارند. مانند: «یک آسمان بیگانگی، یک قطره نور».

5- «مقیاس‌های شاعرانه گاهی بر کثرت و گاهی بر قلت دلالت دارند، با آن که عدد و

صفت شمارشی آن‌ها ممکن است یکسان باشد.» (همان، 121) برای بیان کثرت مانند: «یک

فلک بی‌رحمی، یک طوفان مخافت». برای بیان مفهوم قلت مانند: «جرعه‌ای صبر، یک نفس زندگانی».

6- گاهی مقیاس‌های شاعرانه مفهوم تمام و کمال را می‌رسانند. مانند: یک دل عشق، یک

تن هوس، یک روح بی‌پروایی.

7- در برخی از مقیاس‌های شاعرانه بدون آوردن عدد، «ی» وحده و نکره یا برخی صفات

مبهم، مفهوم عدد به صورت مبهم تداعی می‌شود. مانند: «خرمن خرمن گرسنگی و فقر، شط

در شط آدمی، فرسنگ‌ها دیوانگی». در همه‌ی این موارد می‌توان صفت مبهم «چند یا چندین»

را جایگزین نمود، که می‌شود: «چندین خرمن گرسنگی و فقر، چند شط آدمی، چندین فرسنگ دیوانگی».

انواع مقیاس‌های شاعرانه‌ی مرتبط با مورد قیاس:

برخی از مقیاس‌های شاعرانه با مورد قیاس خود ارتباط معنایی خاصی دارند. چگونگی و

نحوه‌ی برقراری این ارتباط در این مقیاس‌ها متفاوت است. بنابراین مقیاس‌ها در انواعی شامل:

تلمیحی، نمادین، متناقض نما، ملزوم و لازم، کنایی، مکانی، تشبیهی، مجازی، آلی و ترادفی

یک نمک مرهم و صد لاله جراحی دارم بی نمک نیست اگر شور صراحت دارم
(گزیده‌ی ادبیات معاصر، معلم دامغانی: 3/81)

3- مقیاس‌های متناقض نما

گاه در برخی از مقیاس‌های شاعرانه بین مقیاس و مورد قیاس ارتباطی متناقض نما وجود دارد. و از نظر مفهومی مقیاس و مورد قیاس با هم در تناقض هستند.

بیابال و پر ما را بیاموز به قدر یک قفس پرواز! پرواز!
(مجموعه‌ی کامل اشعار، امین پور: 4/90)

ما، در صف گدایان،
خرمن خرمن گرسنگی و فقر
از مزرع کرامت این عیسی صلیب ندیده
با داس هر هلال درویدیم.
(آینه‌ای برای صداها، شفیع کدکنی: 9/287)

4- مقیاس‌های ملزوم و لازم

برخی از مقیاس‌ها با مورد قیاس خود ارتباط ملزوم و لازم دارند. در این مقیاس‌های شاعرانه، وجود مورد قیاس به مقیاس بستگی دارد.

در خمار یک غزل، یک پنجه‌ساز
چشم کاشی‌های ابلق خوباناک
(دیوان، ج ۱، شهریار: 15/556)

دور از تو من سوخته در دامن شبها
چون شمع سحر یک مژه خفتن نتوانم
(آینه‌ای برای صداها، شفیع کدکنی: 4/27)

زان باده‌ی پر کیفیت من هم لیبی تر کرده ام
من هم حدیث راستان نشینده باور کرده‌ام
(ارغنون، اخوان: 1/53)

خدا کند که غباری به خاطرت نرسد
گر از فراق تو صد سینه آه دارد دل
(سرودی دیگر، سبزواری: 4/25)

5- مقیاس‌های کنایی

برخی از مقیاس‌های شاعرانه با مورد قیاس خود ارتباطی کنایی دارند و بیان‌کننده‌ی مفهومی کنایی هستند.

<p>بارد ز چشم کبودش تا بی‌تمنا بمیرد (مجموعه‌ی اشعار، بهبهانی: 13/406)</p>	<p><u>یک آسمان سیرچشمی</u> با او تمنا همین بس تا از پس آن قلّه‌ی جنوبی <u>فانوس شبان یک شکر بخندد</u> آن پنجره را باز می‌کنم، باز لب خاموش تو صد سوره «برائت» می‌خواند قصه‌ی عزم رحیلت به فسون آوردند</p>
--	---

6- مقیاس‌های مکانی

برخی از مقیاس‌های شاعرانه با مورد قیاس خود ارتباط مکانی دارند و مقیاس محل یا مرکز مورد قیاس است.

<p>یک روح بی‌پروایی تا شنگی و شیدایی (مجموعه‌ی اشعار، بهبهانی: 1/1093)</p>	<p>یک تن هوس، یک دل عشق گـرداشتم، مـی‌رفتم در ساحل جهان کنارم کنار او گاهی که <u>یک خیابان کبک</u> است می‌خرامد گاهی که <u>یک بیابان آهوست</u> می‌رمد</p>
--	---

(خروس هزار بال، حقوقی: 9/66، 10 و 10/67، 9؛ دالان‌های بلند عصر،

حقوقی: 8/43، 7؛ سبدها، حقوقی: 3/232، 4 و 2/233، 3)

ولی بی گمانم، که آن بی نظیر

(ترا ای کهن مرز و بوم دوست دارم، اخوان: 3/307)

به یک آدمی جامه، صد بیشه شیر

می رفت و لوای رزم بر دوشش بود

(سرود سپیده، سبزواری: 1/465)

صد سینه شرر در دل پر جوشش بود

7- مقیاس های تشبیهی

گاه مقیاس های شاعرانه با مورد قیاس خود ارتباط تشبیهی دارند و بین مقیاس و مورد قیاس

تشابهی وجود دارد.

یک رستم غم! به سرنوشت سهراب

(دیوان، ج ۲، شهریار: 10/1097)

سقراط حکیم، شوکرانش در دست

آواز خوانده است

در نقیی از سکوت

(فصل زمستانی، حقوقی: 1/118؛ سبدها، حقوقی: 16/78)

در بادهای تیره ی شرقی

قلیم شرابخانه ی انگورهای اشک

(از آوا تا هوای آفتاب، کسرائی: 14/26)

یک خوشه زندگی است

من در میان باغی از تصویر

تا آب بود و شعر

(زوايا و مدارات، حقوقی: 4/55)

تا شعر بود و آب

تا کند سرشار شهدی خوش هزاران بیشه ی کندوی یادش را،

(آخر شاهنامه، اخوان: 1/47؛ عاشقانه ها و کبود، اخوان: 1/72)

می مکید از هر گلی نوشی

8- مقیاس های مجازی

گاه مقیاس شاعرانه و مورد قیاس ارتباطی مجازی دارند و از طریق معنای مجازی به هم

مربوط می شوند.

ارتباط دیگری با هم ندارند.

سیمین! شراب شعر تو بس مست می‌کند؛

(مجموعه اشعار، بهبهانی: 4/293)

در ما به یک پیاله توانی نمانده است

اشکم هزار مرحله از دل گذشته است

(سخن آشنا، کاشانی: 9/29)

یک جرعه صبر جام زمانم نمی‌دهد

مرد در خلوت دریا بار

در طول سکوتی به اندازه‌ی سه نخ سیگار

که سومین را بر ماسه‌ها

(شعرهای ساحلی، حقوقی: 11/117)

فرو می‌اندازد

2- مقیاس‌های شاعرانه‌ی بیان‌کننده‌ی فراوانی و کثرت:

برخی از مقیاس‌های شاعرانه فقط مفهوم کثرت و فراوانی را می‌رسانند. مقیاس و مورد قیاس

ارتباط دیگری با هم ندارند.

با دل همخانگان یک آسمان بیگانه‌ام،

(از سال‌های آب و سراب، بهبهانی: 3/160)

شاید از سیاره‌یی در کهکشانی دیگرم

هزار فرسخ سنگین شک و شکوه به هم

(رجعت سرخ ستاره، معلم دامغانی: 15/40)

هزار فرسخ سنگین کویر و کوه به هم

و آرزویی را که عمری با تو و در تو

فرسنگ‌ها دیوانگی آورده، با هر حلقه‌ی زنجیر،

(هزاره‌ی دوم آهوی کوهی، شفیعی کدکنی: 1/34)

اینک ره‌ایش کن، ره‌ایش کن، ره‌ایش کن

آن چنان که به راستی داشتم خلوت می‌شدم و برای «فلاک» دیگر یک فطرت احساس بودم هم

چنان که «فلاک» برای من یک طبیعت ادراک بود. (سطح‌های شعر در سطرهای اثر، حقوقی: 2/44، 1)

تو در خزان غم آلود زندان، (عاشقانه‌ها و کبود، اخوان: 1/147؛ در حیات
 چون صد سبو سبزا، مژده‌ی صد بهاری کوچک پاییز در زندان، اخوان: 8/43 و 18/119)
 دامنی گل کاشتم در باغ شعر پارسی
 گلبنانش گل به صد دامن نثارم می‌کنند (دیوان، ج ۲، شهریار: 2/921)

2- مقیاس‌های نیمه شاعرانه‌ی تشبیهی:

گاه در مقیاس‌های نیمه شاعرانه، ارتباط تشبیهی بین مقیاس و مورد قیاس وجود دارد.
 سیل اشکی که به شب‌های غمش باریدم
 جای شکر است که بنشست چو در در صدقم (مجموعه‌ی کامل اشعار، نیما: 3/577)
 صد کهکشان ستاره و هفت آسمان حریر
 آورده‌ام که فرش کنم زیر پای تو (مجموعه کامل اشعار، امین پور: 7/203)
 چند دریا اشک می‌باید
 تا در عزای اردو اردو مرده بگیریم؟ (حدیث بی‌قراری ماهان، شاملو: 5/13)
 (مجموعه‌ی آثار، شاملو: 4/1022)

انواع مقیاس‌های نیمه شاعرانه‌ی غیر مرتبط با مورد قیاس:

برخی مقیاس‌های نیمه شاعرانه با مورد قیاس خود ارتباط معنایی ندارند. این گروه از مقیاس‌های نیمه شاعرانه به دو دسته تقسیم می‌شوند.

1- مقیاس‌های نیمه شاعرانه‌ی بیان‌کننده‌ی کمی و قلت:

برخی مقیاس‌های نیمه شاعرانه فقط مفهوم کمی و قلت را می‌رسانند و مقیاس و مورد قیاس ارتباط دیگری با هم ندارند.

یک جرعه

اشک چشم

از آب رشک چشمه‌ی زمزم (از بامداد نقره و خاکستر، حقوقی: 13/102، 14)

از نان لبی بس است و دمی آبم

وز کیسه خرج می‌کنم این‌ها را (تو را ای کهن مرز و بوم دوست دارم، اخوان: 19/119)

کتابنامه

- 1- اخوان ثالث، مهدی. ارغنون، نشر مروارید، تهران، 1345.
- 2- _____ . آخر شاهنامه، نشر مروارید، تهران، 1373.
- 3- _____ . در حیاط کوچک پاییز، در زندان، نشر زمستان، تهران، 1379.
- 4- _____ . عاشقانه‌ها و کبود، نشر زمستان و نگاه، تهران، 1379.
- 5- _____ . زمستان، نشر مروارید و زمستان، تهران، 1383.
- 6- _____ . تراای کهن مرز و بوم دوست دارم، نشر زمستان و مروارید، تهران، 1385.
- 7- سه کتاب (در حیاط کوچک پاییز در زندان؛ زندگی می‌گوید: اما باید زیست؛ دوزخ اما سرد)، نشر زمستان، تهران، 1385.
- 8- ارژنگ، غلامرضا. دستور زبان فارسی امروز، نشر قطره، تهران، 1387.
- 9- امین‌پور، قیصر. مجموعه‌ی کامل اشعار، انتشارات مروارید، تهران، 1388.
- 10- انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن. دستور زبان فارسی 2. جلد انتشارات فاطمی، تهران، 1375.
- 11- بهبهانی، سیمین. از سال‌های آب و سراب، انتشارات سخن، تهران، 1380.
- 12- _____ . مجموعه اشعار، انتشارات نگاه، تهران، 1382.
- 13- حقوقی، محمد. زوایا و مدارات، بی‌نا، بی‌جا، بی‌تا.
- 14- _____ . فصل‌های زمستانی، بی‌نا، بی‌جا، بی‌تا.
- 15- _____ . خروس هزار بال، انتشارات کتاب پرواز، تهران، 1368.
- 16- _____ . شب، مانا، شب، انتشارات نگاه، تهران، 1370.
- 17- _____ . دالان‌های بلند عصر، نشر روایت، بی‌جا، 1372.
- 18- _____ . از بامداد نقره و خاکستر، انتشارات فکر روز، تهران، 1376.
- 19- _____ . سبدها، نشر علمی، تهران، 1378.
- 20- _____ . گنجشک‌ها و گیل‌اس‌ها، انتشارات نگاه، تهران، 1381.
- 21- _____ . شعرهای ساحلی، نشر قطره، تهران، 1386.

